

УДК: 069.51:801.81:94(477.64)«14/17»:355

МУЗЕОГРАФІЧНІ ТВОРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ
ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ДЖЕРЕЛО СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО
КОЗАЦТВА

Наталія Чергiк

старший науковий співробітник

Національного заповідника «Хортиця»;

аспірант Запорізького національного університету

<https://orcid.org/0000-0003-4597-7184>

Предмет дослідження зосереджений на процесі інтерпретації музейної пам'ятки (дерев'яного ковшика), що значиться у «Каталозі українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» 1898 року видання. З метою об'єктивного дослідження тексту, нанесеного на виріб, тлумачення паремій проведено із залученням останніх досліджень із соціальної історії запорозького козацтва та у комплексі із українським фольклорним матеріалом козацької тематики. Окрему увагу приділено фольклорному контексту та значенню слів: вода, вино, байдити, шкура, Хортиця, Батурин, мен. Здійснено спробу встановити історичне підґрунтя сполучення цих слів на корпусі одного виробу. Автор приходить до висновку про значний джерельний потенціал музейних видань, з точки зору відображення ментальних характеристик запорозького козацтва.

Ключові слова: музейна пам'ятка, фольклор, запорозьке козацтво, соціальна історія.

The subject of the study is the process of interpreting a museum object (wooden ladle), which is listed in the 1898 edition of the "Catalogue of Ukrainian Antiquities of the Collection of V. V. Tarnovsky". In order to objectively study the text attached to the work, the paremias were interpreted with the involvement of the latest research on the social history of the Zaporizhzhya Cossacks and in

INSULA #4 2022

combination with Ukrainian folklore material on Cossack themes. Particular attention is paid to the folklore context and the meaning of the words: water, wine, «baydyty» [transcription], skin, Khortitsa, Baturin, «men» [transcription]. An attempt has been made to establish the historical basis for the combination of these words on the body of one product. The author comes to the conclusion about the significant source study potential of museum publications in terms of reflecting the mental characteristics of the Zaporizhzhya Cossacks.

Key words: object of the museum collection, folklore, Zaporozhye Cossacks, social history.

Розвиток історичної науки на теренах України в другій половині XIX – на початку XX століття позначений активним пошуком та уведенням до наукового обігу значної кількості джерел. Особливу нішу в процесі опублікування пам'яток займали музейні каталоги, путівники, описи, альбоми, звіти. Частину таких пам'яток складали предмети, виявлені на територіях Вольностей Запорозьких. Перші досвіди вивчення запорозьких старожитностей мали на меті показати специфіку побуту запорожців і були направлені на з'ясування їх функціонального, ідейного, естетичного призначення. Сьогодні тлумачення змісту запорозьких старожитностей не втратило своєї актуальності і отримало новий імпульс. Завдячуючи міждисциплінарному підходу, регіональний аспект матеріальної культури може бути розкритий в контексті ментальностей та розглядати населення історичного Запорозжя як елемент мультикультурного простору епохи.

Предметом дослідження даної роботи обрано процес інтерпретації музейних пам'яток запорозького походження. Мета дослідження: виявити джерельний потенціал музеографічних творів у відображенні історії запорозького козацтва.

Варто відзначити, що перші спроби трансплювати предметний рівень запорозького буття на ментальний світ запорожців запропонували перші збирачі запорозької спадщини. Наприклад, Іоанн Карелін, в замітці про

INSULA #4 2022

виявлення трьох запорозьких гармат в плавнях поблизу Нікополя, зіставивши ряд гідрографічних та історичних свідчень «правдоподібно припустив», що такі цінні речі потрапили у воду з благородних мотивів – запорожці викинули їх щоб врятувати солдат московського війська, які перетинали тут річку і наткнулися на засаду татар: «Надто навантаживши човни солдатами, які тонули, вони були вимушені облегшити човни та викинути з них три свої знаряддя, що тепер були знайдені» [17, с. 445–447].

Значну кількість запорозьких старожитностей, на власне око побачених у церквах, монастирях, селянських та панських обійстях, представив Дмитро Яворницький в монографії «Запорожжя в залишках старовини» [30; 31]. Так, відносно ікони із зображенням архангелів Михаїла та Гавриїла у вигляді запорожців, автор зазначив, що то є прояв усвідомлення себе як «лицарів» достойних оберігати престол Господа, готових покласти за нього голови. В цілому, Д. Яворницький трактує іконописне «зведення божественного до кола буденних образів», як національне усвідомлення наближеності до Бога [30, с. 98–99].

Відмовившись від простої констатації даних та уможлидних висновків, сучасні дослідники запорозької спадщини підтверджують свої доводи залученням широкого кола джерел.

Наприклад, Ольга Ковалевська, базуючись на біографічних даних та свідченнях про соціально-політичну обстановку на Запорожжі за часів головування там Петра Калнишевського, встановила причин кількарязового написання ікони з молитовним зверненням кошового і старшини до Богородиці [19, с. 113–114, 137–141].

Реальним змістом твори народного живопису, відомі під загальною назвою «Козак Мамай», наповнив Володимир Мільчев. Актуалізуючи біографічні матеріали про запорозького ватажка-гайдамака Марка Мамаю, з іменем якого народна пам'ять пов'язує картинний образ, автор показав, які реалії тогочасного життя «перетворювали вихід «на великий шлях» на єдину

INSULA #4 2022

можливість бодай чогось досягти в житті для сотень і тисяч козаків» [22, с. 313–314, 324–326].

Станіслав Бушак трактує «Козаків Мамаїв» через призму сміхової культури запорожців, вбачає у текстових супровадах живописних частин твору прояв народної барокової словесності [4].

Порівняння українських «Козаків Мамаїв» із ногайським епічним циклом «Сорок батирів» дозволило Владиславу Грибовському виявити спільні етнокультурні риси на рівні речей (одяг, музичні інструменти) та соціальних аспектів (статусна гра, структурування за статевим принципом, спів як послання). Основний посил «Мамаїв» автор бачить у «натяках на давні ініціації, що відділяли звичайний соціальний простір від героїчного світу» [9, с. 329].

В серії робіт, предметом дослідження яких є риболовецький промисел запорожців, В. Грибовський показав де/сакралізацію засобів здобичництва. Так, на підставі документів Архіву Коша автор указав на випадок із знищенням човна запорожців ногайцями як на «символічний акт викоренення того, з чим кочовики асоціювали наступ на свою ойкумену» [10, с.103; 8, с.63]. В іншій роботі, спираючись на етнографічний матеріал та усний наратив кінця XIX–XX століття, дослідив риболовецький промисел як «чоловічу спілку», «чоловічий дім», представив пов'язані із цим ритуали в тому числі і маніпуляції зі снастями (кроплення горілкою або окурювання) [7, с. 99–100].

Музеографія другої половини XIX – початку XX століття відноситься до видань, які зазвичай констатують запорозькі старожитності, подаючи їх переліки з коротким описом. Читач може дійти висновків про зовнішність, звички та світогляд запорожців спираючись на відкриту інформацію (назва предмета, матеріал, розміри, місце виявлення, спосіб надходження) та виходячи із сукупності представлених пам'яток. Між тим, як і будь-яке історичне джерело, музеографічні твори володіють прихованою

INSULA #4 2022

інформацією, розкрити яку можна лише шляхом комплексного аналізу змісту та форми представлених у виданнях предметів колекції.

До таких пам'яток відносяться дерев'яний ковшик із колекції Василя Васильовича Тарновського, опублікований в «Каталозі українських старожитностей колекції В.В. Тарновського» під № 464 [18, с. 64]. Нажаль, у виданні не повідомлено, звідки і як цей предмет потрапив до музейної збірки. Однак, ми розглядаємо його як запорозьку старожитність, оскільки предмет має пряме відсилання до Хортиці та січового товариства: з двох боків ємності написано «Хортиця водиця», «Батурин вино», на ручці – «січовик», на денці – «мен байдив одна шкура», «1714». Важливо зауважити на тому, що тексти нанесені на достатньо грубо оброблену поверхню ковшика чорним чорнилом або фарбою, а не виконані художнім різьбленням [20]. Тобто, вони не становили органічну чи то естетичну частину виробу, а були привнесені, можливо рукою іншої людини. Власне аспект відсутності тривалого процесу різьблення літер наділив тексти рисами особистого послання, зробленого швидко, спонтанно, під впливом емоційне забарвлених обставин. В зв'язку із цим, важливим для нас є дослідження В. Мільчева щодо особливостей створення та побутування запорозьких усно-історичних та фольклорних джерел [22, с. 180–204]. Автор переконливо довів, що такі твори є маркером соціальних процесів, проекцією картини оточуючого світу в історичний вимір, а потреба *записати* усний текст виникала у *кризові фази* життя і була продиктована бажанням врятувати подію від небуття [22, с. 189, 181, 185].

Спробуємо визначити зміст написів та з'ясувати мотиви нанесення їх на посудинку. Методологія нашого дослідження базується на тому, що ковшик № 464 володіє усіма ознаками фольклорного матеріалу¹ [11, с. 6–8]: текст і форма є результатом колективної думки, і одночасно, виріб має

1 Враховуючи багатогранність та комбінованість народної творчості, Віктор Давидюк зауважує на універсалізації поняття «фольклор», і пропонує розглядати його в широкому значенні, тобто – охоплювати не тільки «народну словесність» (усну творчість), а й звук (музику), рух (хореографію), *виріб* (декоративно-ужиткове мистецтво).

INSULA #4 2022

анонімного автора; у виробі простежується традиційність і, одночасно, виявляється варіативність передачі інформації як через текст, так і через форму. Саме тому, наше дослідження побудоване з урахуванням таких рис народної творчості, як синкретизм (єдність матеріалу, форми, тексту) та історизм (конкретні історичні умови, за яких виріб і текст на ньому були виготовлені) [11, с. 6–15]. Оскільки маємо справу із фольклорним явищем, залучимо інші фольклорні жанри (думи, пісні, прибаутки, говірки, прислів'я, перекази), щоб комплексно підійти до інтерпретації текстів.

На нашу думку, ми маємо справу із трьома способами передачі інформації: приказка «Хортиця – водиця, Батурич – вино»; дискретний вислів (нанесений на різні частини посудинки) «січовик <...> байдив одна шкура»; числівники у вигляді одиниці ваги «мен» та дати «1714». Нижче звернемо увагу на те, з чим асоціювались «вода», «вино», «шкура» та який зміст вкладали в слово «байдити».

Вода. Дослідження фольклористів доводять, що в усній народній творчості *вода* переважно наділена життєдайною функцією, представлена як інгредієнт або стихія, що сприяє плодоріддю, породжує життя, оживлює, лікує, дає здоров'я. В такому значенні вона виступає основним засобом ритуальних та обрядових дій, таких як: хрещення, омовіння, накладання хреста на водойму. Одночасно, вода несе небезпеку; вона є границею між світом мертвих та живих, вмістилищем хтонічних істот, тож, перебування в ній може принести людини смерть [3; 6, с. 66–72; 11, с. 141–142, 416; 26].

Українські козацькі думи, пісні та прислів'я демонструють подібну варіативність фольклорного змісту «води». Найчастіше вода фігурує в ролі цілющої рідини для ран; що правда, в контексті дум про постріляних та порубаних козаків, вона набуває значення води для омовіння помираючої

INSULA #4 2022

людини. В такій ролі вода представлена в думах «Хведір Безрідний»² [13, с. 207; 28, с. 43], «Козак Іван Коновченко»³ [13, с. 209], «Три брати Самарские»⁴ [13, с. 205], в пісні «Шумлять верби-березоньки»⁵ [11, с. 257].

Більш позитивні конотації знаходимо в думі «Втеча трьох братів з Азова» – вода виступає місцем жаданого відпочинку де «трави зелені і води здорові» [12, с. 25, 29]. В пісні «Турецька неволя» «тихі води» асоціюються із батьківщиною – з «миром хрещеним» [15, с. 9]. Як місце бажаного оселення вода представлена в приказці «Де вода та байрак – там і козак» [23, с. 36]. В якості напою, що надає сил та наснаги, вода подана в думі «Розмова Дніпра з Дунаєм» – перед військовою виправою запорожці понабирали в барильця холодної води [13, с. 244].

В негативному забарвленні вода подана як місце потоплення ворогів, переважно в оспівуванні перемог війська Богдана Хмельницького: «То кидали козаки ляхів у воду к чортовій матері на прохолоду» («Корсунська перемога»), «Гей не один лях лежить головою в воду» («Про Хмельницького») [28, с. 74, 113]; «Ой, пийте ляхи води з калюжі, води болотяні» («Перебийніс») [15, с. 15].

Вино зазвичай виступає атрибутом колективних дій соціалізації, професійної магії, свята роду або спільноти; сприяє гармонізації та об'єднанню громади / товариства / родини. В позитивному значенні вино символізує багате, безтурботне життя, радість та веселощі. Одночасно, вино присипає увагу, несе насилля, руйнації, призводить до злочину, оголює таємні зв'язки [6, с. 64, 72; 11, с. 93–94, 178–179, 197].

2 *«Над днепровою сагою. Над холодною водою. Лежить казаче молодий»; «То вони його тіло козацьке-молодецьке на червону китайку забирали. Та з Дніпра чистої води набирали. Та його рани глибокі і широкі промивали».*

3 *«То только у его слуга сидит. Из днепровой саги холодной воды набирает. Раны казацкие смертельные промывает».*

4 *«Колиб ты, братику, добре дбав <...> До криницы Салтанки прихожал. Холодной воды набрал. Наши б раны казацкие смертельные промывал».*

5 *«А ваш тато в полі лежить. Правой ручкой шаблю держить. А лівою воду бере. На серденько поливає».*

INSULA #4 2022

Український народний фольклор демонструє подібне ставлення до напою. Наприклад, підливання вина зі стратегічним наміром продемонстровано в пісні «Палій та Мазепа» в епізоді про підмовляння Палія перейти на бік Карла XII щоб «в пень москаля розбити»⁶ [28, с. 122].

Зрадливість вина продемонстрована в одній із версій думи «Івась Канівченко»: отримавши у пана полковника дозвіл на необмежене вживання міцних напоїв, серед них і вино, молодий козак не зважає на попередження старшого товариша не гуляти й не герцювати напідпитку, адже це може «з цього світу збавити»; між тим, Івась в хмільному стані «триста душ посік-порубав, а сімсот у полон зайняв»; врешті-решт молодик загинув від руки турка, а причину його смерті полковник пояснює матері-вдовиці як божу кару за нетверезий стан⁷ [28, с. 18–24].

В чумацьких піснях вино подано як засіб спокуси, бравади, непомірних веселощів⁸ [27, с.107, 124] і, як наслідок, втрати майна: волів⁹ [11, с. 266, 268, 272] та й усього, починаючи із люльки¹⁰ [25, с. 62–64].

Щодо поєднання «*води*» й «*вина*» в одному сюжеті, то ці дві субстанції можуть виступати як контрагентами, наприклад, в протиставленнях типу «бідність, скромність, аскеза (вода) – багатство, ненажерливість, гедонізм (вино)»; так і союзниками, наприклад, в сюжетах перетворення води у вино, що може символізувати щедрість та жертовність [6, с. 72–73].

В українській усній народній творчості козацької тематики дві субстанції в одному творі зустрічаємо зрідка. Наприклад, в пісні «Розгром поляків», в епізоді, коли Кривоніс топить противників у воді, нагадуючи їм

6 *«П'є Мазепа, гуляє, медом, вином, аглицьким пивом та кубочки наповняє».*

7 *«Пане Хвилоне Корсунський полковнику! Позволь мені меду, вина, воковитої горілки скільки вгодно брати подпивати. Та позволь мені п'яному побігти погуляти».*

8 *«Ой дай меду-вина – нап'юся. Та й у жупан синій вряжуся», «Усип меду, цей вина – Ой, не всиплю, не продам, бо у тебе жупан дран».*

9 *«Та іде чумак дорогою та мед-вино кружляє. Та оглянеться та чумак назад – аж волів немає».*

10 *«Шинкарочко молода, підлий меду, ще й вина!», «Рано встає, вино бере. Всіх людей частує», «Против чумак штани, <...> люльку, <...> воли, <...> вози, <...> ярма, <...> Усе своє добро!».*

INSULA #4 2022

про те, як вони вино в Україні безмірно попивали¹¹ [28, с. 118]. Така ж точно дія води (втопити) і вина (нагодувати) озвучена в пісні-заклинанні, в сцені прощання матері із сином: «Нехай тебе води втоплять <...> Мене, мати, води знають, Як я іду, то втихають. Мене, мати, ляхи знають, Медом-вином напувають» [11, с. 252]. Як бачимо, у виявлених сюжетах вода несе загрозу; у противагу їй вино ситно годує, що правда й воно подано в несвятковому, не щирому, антагоністичному, контексті.

Хортиця, Батури́н. Достатньо часто в українському фольклорі фігурують географічні об'єкти. Проведений нами огляд історичних дум та пісень показав, що в цих жанрах топографи представлені як місця відомих битв, звияг або загибелі козаків. В прислів'ях та приказках вони влучно передають соціально-політичний стан місцевості або характеризують її мешканців.

Між тим, Хортицю і Батури́н у фольклорному матеріалі ми виявили лише по одному разу. Цей факт робить напис «Хортиця водиця, Батури́н вино» на ковшику із колекції Василя Тарновського вагомим внеском у скарбницю фольклорної спадщини.

Отже, Хортиця (річка) названа в думі «Розмова Дніпра з Дунаєм» [13, с. 244], а Батури́н – серед висловлювань про незавершену справу, в приказці «Шумить як Батури́н», поруч із ідентичній йому – «Там бач *вода* шумить» [29, с. 297]. Тобто, обидва топоніми прямо або побічно пов'язані із водою.

В зв'язку із Хортицею цікавою видається записана Яковом Новицьким розповідь діда Кузьми Лютая про криницю в Громушиній балці на острові. Зі слів старожила, виникла студня внаслідок бійки запорожців із турками: «На тім місці, де криниця, постікалось ціле озеро *крові*, і вся вона ввійшла в землю. *Вода* у криниці *червона* і її гріх пити» [24, с. 78]. Представлений

¹¹ «Рубає мечем голови з плечей. А решту топить водою: Ой, пийте ляхи води калюжі, води калюжі болотянії; А що пивали по тій Вкраїні меди та вина ситнії».

INSULA #4 2022

сюжет насичений народно-релігійним баченням ситуації і певним чином нагадує мотив євхаристії – перетворення води на вино. Таке відсилання здається цілком правдоподібним, враховуючи висновки фольклористів про те, що героїчні легенди (а саме така за жанром розповідь Лютая) є похідними від легенд апокрифічних [11, с. 213].

Отже, наведені приклади показують, що козацько-чумацький фольклор забарвлює «воду» і «вино» контекстом воєнної звитяги, ризику, бравади, матеріальних та фізичних втрат. Хортиця і Батурич в народній пам'яті асоціюються із червоною-кривавою або шумливою-неспокійною водою. Виходячи із таких конотацій, спробуємо зрозуміти зміст висловлювання «Хортиця – водиця, Батурич – вино».

Певною мірою вирішити задачу дозволяє аналіз будови даного речення, який за співвіднесенням власних назв та загальних понять подібний прислів'ю: «Січ мати, а Великий Луг батько. Тут будемо й помирати», «Наш Луг батько, а Січ мати – от де треба помирати» [29, с. 17; 15, с. 11; 12, с. 105]. В інтерпретації Дмитра Яворницького, ця приказка «стала девізом кожному козаку-сіромасі, усякому бездомному пройдисвіту, вічному блукачеві, що не знав в своєму лоні козацькому «ні ненькі старенької, ані сестри жалібненької, ані подруженьки вірненької»» [30, с. 267–268]. Так само Павло Житецький пов'язує цей вислів із пошуком прихистку для тих, хто усе втратив на батьківщині, а притягальна сила Запорожжя манила надією на здобич [13, с. 77, 110].

Враховуючи таке роз'яснення, структурна дистанція «мати – батько» виступає не метафоричним протиставленням¹² [14], а підсиленням і передає думку про Січ як місце, де чоловік вперше формує себе в якості козака, та про Великий Луг як місце, де він може проявити себе в якості лицаря та гідно піти з життя; ніби «альфа і омега» – початок і кінець січового життя.

¹² Ірина Ігнатенко зазначає наявність в народному побутовому світобаченні опозиції між чоловічим і жіночим, як між лівим і правим, грішним і святим.

INSULA #4 2022

Виходячи із того, що прислів'я базуються на типових подіях і встановлюють ситуативні кліше, які можна застосовувати для ідентифікації інших ситуацій [6, с. 62–63] – дозволимо собі припустити, що у випадку із Хортицею та Батуріним мова йде про дві ключові місцевості, закарбовані в народній пам'яті героїчними або ж трагічними подіями; а порівняння їх із водою та вином є метафоричним *crescendo*, побудованим на міцності напоїв «слабший – сильніший». Враховуючи те, що напис на ковшику зафіксований датою «1714», найяскравішими подіями до цього року можна вважати заснування у XVI–XVII століттях Січей на Запорозжжі та існування гетьманської резиденції в Батурині протягом 1669–1708 років. Припускаємо, що Хортиця як «водиця» є уособленням старту військових виправ з Запорозжжя; а порівняння Батурина із міцним червоним «вином» транслює думку про криваві події 1708 року, Батуринську трагедію – помсту Петра I за альянс гетьмана Мазепи із шведським королем Карлом XII.

Байдити. Друга частина вирізьбленого на ковшику напису демонструє приватну історію. Якщо звести до одного речення написане на ручці та денці, то вийде: «січовик мен байдив одна шкура 1714». Отже, головний герой історії й, очевидно, автор тексту – січовик. Рід свого заняття він означив словом «байдити». І тут на пам'ять перш за все приходять знаменита пісня про «Байду», а саме ті версії, в яких ім'я героя є прозивним. Володимир Антонович та Михайло Драгоманов у дослідженні українських історичних пісень показали, що оспівана історія про Байду була відома уже у XVII столітті. Ім'я головного героя – ні що інше, як номінальне прізвисько *гуляки й ледацюги*. Автори зазначили, що в деяких варіаціях навіть стоїть відповідне дієслово «байдувати», «байдикувати». На їх думку, коріння цієї пісні сягають історії про якогось стародавнього героя, завсідника шинків, сміливого і принципового. Козацьких обрисів сюжет отримав під впливом активної участі українського народу в своїй історії, ознаменованої козацтвом [16, с. 154, 156–157]. В зв'язку із цим слушно зазначити, що в

INSULA #4 2022

річпосполитському наративі другої половини XVI – першої половини XVII століття «байдикування» українського козацтва забарвлюється воєнною тематикою і, як показує дослідження Дмитра Вирського, пов'язане не просто з ліннощами, а із «сидінням без діла» – без війни [5, с. 69, 129].

Український лінгвістичний простір XIX – початку XX століття зберігає за поняттям традиційну дефініцію. Так, Матвій Номис (Матвій Терентійович Симонов) у збірнику «Українські приказки, прислів'я» подав слово у звичному розумінні: «байдики (баглаї) бити», «байди збивати» – нічого не робити, ледарювати [29, с. 212, 214]. Дмитро Яворницький в «Словнику української мови» дещо розширив дефініцію і подав такі визначення: «байдал`а», «б`айдич» – нероба, ледар; «байдакув`ати» – бродяжити, вештатись, подорожувати; бути неодруженим [32, с. 10]. Те, що байдикування супроводжувалось девіантною поведінкою показує прибаутки Левка Боровиковського: «*Байдак-Бджола, покинувши медок, понадилась літати до панських тарілок*» [2, с. 108].

Очевидно, байдикування по-запорозьки також спонукало до активних позанормових дій. В зв'язку із цим, варта уваги притча, яку розповів колишній кашовар-запорожець Іван Цимбал: «Як вигнав Бог людей з раю, й одні почали добре працювати, а другі *байдики бити і однімати у працюовитих добро*, то Бог віддав лег (? – Ч.Н.) працюовитим у вічну неволю; а щоб було їх чим страхать, дав кії, вирубані в Його саду. От ті кії стали у людей ніби берла, і від того кия імення Києву пішло...» [29, с. 279, 283–284]. На перший погляд, ця апокрифічна розповідь не має ніякого відношення до Запорозжя, окрім того, що її автор – колишній запорожець. Між тим, повчальна притча Цимбала співвідноситься з історією старого рибалки Осипа Шута. Мешканець острова Хортиця повідав, що «... спершу *запорожці* називались *киями*, і не тут жили, десь в лісах, під Києвом. Киями звались від того, що *ходили на розбой з кійками*...» [32, с. 95]. Наскільки притаманним для запорожців був такий стиль життя, показав старожил острова Хортиця з

INSULA #4 2022

роду німців-менонітів Якуб Гепнер в розповіді про запорожця, який вкрав у його батька коня, а на питання – навіщо він це зробив, відповів: «То моя така вдача, *без того я не можу*» [30, с. 239–240].

З огляду на вище сказане, можемо прийти до висновку, що текст на ковшику «січовик байдив одна шкура» є словесним каламбуром: нічого не роблячи (бийдикуючи) можна добряче пожитись.

Шкура. Напис повідомляє, що наш січовик набайдив небагато – лише «одну шкуру». Очевидно, мова йде не про буквальну шкіру якоїсь тварини, хутро чи шубу. Чисельні приклади народної мудрості показують, що «шкура» у побутовій словесності – це поетична аналогія *людини* з її слабкостями та достоїнствами. Так, людину можна вразити «заливши за шкуру сало» [29, с. 28, 113], «холод» [29, с. 67], «сніг» [29, с. 85]; можна стати лукавим – «одягти собачу шкуру» [29, с. 53, 59]; або ж отримати повчання від «собачої шкури» (ката), якщо не слухаєш батьків [29, с. 137]; можна поводитись недостойно або чогось непомірно бажати «аж із шкури вилазити / вистрибувати» [29, с. 68, 243], а можна мати добру натуру і «не приймати карності на шкуру» [29, с. 86]; «шкура» (людина) має витримати випробування [29, с. 76], може труситись і боліти, якщо вона голодна [29, с. 238], може бути працьовитою аж «із шкури виринати» [29, с. 195]; шкура може «говорити» – у прудкої і жвавої людини [29, с. 111]; тріщати – у обжери [29, с. 165], облазити – у зрадливої й невірної людини [29, с. 208, 210]. Як бачимо, у влучних народних приказках слово «шкура» передає думку про беззахисність, вразливість, хиткість людської натури.

Тож, на нашу думку, вислів «січовик байдив одна шкура» інформує про незавидне, неможливе життя запорожця. Враховуючи дату «1714», подіями, що спричинили такий стан автора тексту, можна вважати руйнування Чортомлицької Запорозької Січі та перехід запорожців на територію Кримського ханства у 1709 році після невдалої битви під Полтавою і руйнування Батурина. Як показують дослідження В. Мільчева, перебування

INSULA #4 2022

запорожців на землях Османської імперії було пов'язане із низкою труднощів. Остаточо їх статус визначився тільки у 1714 році – Військо Запорозьке Низове отримало юрисдикцію Османів та Гіреїв, при цьому безпосередніми сюзеренами були кримські хани. Вирішення питання щодо визнання за запорожцями чітко окресленої території, яка б належала виключно Війську, так і не відбулося – весь час перебування на землях Кримського ханства запорожці займали території на правах тимчасового користування землею. Поступово скорочувались ліміти видобутку солі вкрай важливої для запорозького рибальства. Виникали проблеми із виплатою хлібного жалування. Дуже скоро (з 1713 року внаслідок нормалізації російсько-турецьких відносин) втратило сенс незначне грошове утримання [22, с. 59–67]. Тож, не дивно, що перші задокументовані свідчення про діяльність гайдамацьких ватаг та інституалізація терміну «гайдамака» фіксуються з початком перебування запорожців у підданстві Гіреєв [22, с. 309, 311].

Важливим в зв'язку із цим є спостереження В. Мільчева щодо синонімічного вживання слів «бурлака», «сіромаха», «гайдамака» у пісенній творчості останніх [22, с. 315]. Очевидно, до цієї трійки можна додати й слово «байда / байдала», враховуючи близькість слів, в основі яких буквосполучення «байда» та «бурла». Наприклад, Д. Яворницький наводить фразеологізм «бурла бити» в такому ж значенні, що й «байдики бити» – ледарювати [32, с.58], іншими словами – бути «байдалою», «байдичем». Іван Рудченко подає «бурлаку» подібно «байдакуванню» – бобиль, бездомний та нежонатий; мандрівний працівник, бродяга, забіяка [25, с. 245].

Отже, автор тексту передав нащадкам два послання. Перше в символічній конфігурації напоїв різної міцності транслює непересічну роль Хортиці та Батурина в історії українського народу. Друге послання в закодованому вигляді демонструє один із притаманних запорожцям способів матеріального забезпечення – байдикування (гайдамакування) як

INSULA #4 2022

здобичництво. Очевидною є не випадкова фіксацією на корпусі ковшика двох паремій. Результати останніх історичних досліджень, а також фольклорний матеріал різних жанрів другої половини XIX – початку XX століття, показали, що обидва висловлювання можуть бути вписані в сюжет нещасливого перебування Війська Запорозького Низового на території Кримського ханства під осmano-татарським сюзеренітетом.

Можливо перебуванням в турецько-татарській етнолінгвістичній системі можна пояснити нанесення на дещо ковшика слова «мен» – мусульманська одиниця ваги, яка в різних регіонах складала 4–5 або 1 кілограм [21]. В українських землях побутувала подібна назва – «безмен», що за системою мір становило 2 1/2 фунта (трохи більше 1 кілограму) ваги [1, с. 481]. Враховуючи невеличкі розміри ковшика (висота – 3,5 сантиметрів, діаметр – 6 сантиметрів [20]), вага наливої в такий об'єм рідини (50–55 мілілітрів) аж ні як не досягала кілограма. Тож, *що* позначено цим словом – припускати не наважуємося.

Підсумовуючи зазначимо, що музеографічні твори володіють значним інформаційним потенціалом з соціальної історії запорозького козацтва. При умові комплексного підходу, лаконічні описи розкривають прихований зміст пам'яток. Досягнення спеціальних історичних дисциплін та інших галузей науки (фольклористика, філологія, психологія, соціологія) дозволяють «прочитати» запорозькі старожитності в контексті історичних подій і таким чином зрозуміти ідею твору, виявити причини створення виробу, визначити його роль в промисловій чи побутовій обрядовості. Міждисциплінарний підхід набуває особливої цінності при умові втрати музейної пам'ятки внаслідок природних або антропогенних катаклізмів. В таких обставинах музеографічні твори набувають статус єдиного носія інформації про матеріальний світ запорозького козацтва, в якому закарбувались художні смаки, повсякденні потреби, світоглядні орієнтири.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bezmen. Nastolnii entsyklopedycheskyi slovar. Chetvertoe pererabotannoe yzdanye tovaryshchestva A.Hrant y Ko bivshee T-v A.Harbel y Ko. Moskva: Typohrafiya Obshchestva rasprostraneniya poleznikh knyh, 1990. 662 s.+ 13 s.
2. Borovykovskiy L. Baiky y prybautky Levka Borovykovskoho. Kyiv: V unyversytetskoj typohrafiy, 1852. 118 s.
3. Bryniak O. Rudymenty mifolohichnykh viruvan u rodylnii obriadovosti ta khrestynnii poezii ukrainsiv. *Narodoznavchi zoshyty*. 2011, № 3 (99), S.426–435
4. Bushak S.M. Smikhova kultura ukrainskoho narodu u tvorakh «Kozak Mamai» ta «Zaporozhtiakh» Illi Riepina. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: Zbirnyk naukovykh prats*. Chernihiv, 2003. Vypusk 3. S. 72–79.
5. Vyrskiy D.S. Rich Pospolyta pro kozakiv (1560-i – pochatok 1650-kh rr.) / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2021. 288 s.

INSULA #4 2022

6. Habor L. Otobrazhenye vzaymosviazy nekotorykh veshchestv v folklornikh ystochnykakh. *Vzgliad na slavianskuiu aksyolohiyu*. 2019. S. 61–86.

7. Hrybovskiy V. Elementy strukturnoi skhozhosti ustroiu Zaporozkoi Sichi, zabrodnytskykh vatah morskoho uzberezhzhia y rybalskykh koshiv na Nyzu Dnipra: sprobа typolohii ta retrospektyvnoho analizu. *Istoriia Stepovoi Ukrainy: stratehii doslidzhennia ta reprezentatsii. Zbirnyk materialiv naukovo-praktychnoi konferentsii do 100-i richnytsi pereimenuvannia mista Oleksandrivsk na Zaporizhzhia ta do 50-i richnytsi utvorennia istorychnoho fakultetu ZNU*. Zaporizhzhia: AA Tandem, 2021. S. 85–136.

8. Hrybovskiy V. Zaporozki promysly u Skhidnomu Pryazov'i v 40 – 60-kh rokakh XVIII stolittia. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv. 2011. T. 22. S. 55–66.

9. Hrybovskiy V.V. Kartyna «Kozak Mamai»: vytoky obrazu y nohaiski paraleli. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2021. Vyp. 19–20. S. 285–334.

10. Hrybovskiy V. Rybolovetski promysly zaporozhtsiv u Skhidnomu Pryazov'i. *Sicheslavskiyi almanakh*. 2010. № 5. S. 93–106.

11. Davyduk V. Vybrani lektsii z ukrainskoho folkloru (v avtorskomu diskursi): navch. posib. dlia stud. vyshchykh navch. zakladiv. Vyd. tretie, vypravl., dop. i pererob. Lutsk: PVD «Tverdynia», 2014. 448 s.

12. Dumy kobzarski. Vydano pid dohliadom B. Hrinchenko. Chernihiv: z drukarni Hubernskoho Zemstva, 1897. 107 s. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=471> (дата звернення 22.07.2022)

13. Zhytetskyi P. Misly o narodnikh malorusskykh dumakh. Kyev: typohrafiya H.T.Korchak-Novytskoho, 1893. 249 s.

14. Ihnatenko I. Batky, materi ta yikhni dity u tradytsiinomu ukrainskomu suspilstvi. Hender v detaliakh. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/mater-batkiv/batki-materi-ta-ihni-diti-u-traditsiynomu-ukrainskomu-suspilstvi-134505.html> (дата звернення 22.07.2022).

INSULA #4 2022

15. Istorychni pisni ukrainskoho narodu. Vporiadkuvav Myroslav Sichynskiy. Lviv: z drukarni Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka, 1908. 32 s. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=590> (дата звернення 22.07.2022).

16. Ystorycheskye pesny malorusskoho naroda, S objasneniyamy Vl. Antonovycha y M. Drahomanova: Kyev: Typohrafiya M. P. Frytsa, 1874. Tom 1. 336 s. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=889> (дата звернення 22.07.2022).

17. Karelyn Y. Starynnye pushky. Zapysky Odesskoho obshchestva ystoryy y drevnostei. Odessa: v horodskoi typohrafiy Sod. kh Aleksomaty, 1867. T. 8. S. 443–448.

18. Katalog ukraynskykh drevnostei kolleksyy V.V.Tarnovskoho, s prylozhenyem 16-ty tablyts fototypnikh snymkov. Kyev: typohrafiya K.N.Mylevskoho, 1898. 90 s. XVI tabl.

19. Kovalevska O.O. Zobrazhennia kriz viky: ikonohrafiia kozatskoi starshyny XVII–XVIII st. V 2-kh ch. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. Ch. 1. Monohrafiia. 314 s.

20. Kovshyk. 1714 r. Ukraina. Derevo. N – 3,5 sm, D – 6 sm. Inv. № Y-3390. Електронний ресурс: Чернігівський музей імені В.В.Гарновського. URL: <http://www.choim.org/8187/> (дата звернення 22.07.2022).

21. Men. Elektronnyi resurs: Konverter velychyn, perevod edynyts yzmerenyi. Stopudov.info. URL: <https://stopudov.info/units/mann/> (дата звернення 18.07.2022).

22. Milchev V.I. Sotsialna istoriia zaporozkoho kozatstva kintsia XVII–XVIII stolittia: dzhereloznavchyi analiz. Zaporizhzhia: AA Tandem, 2008. 369 s., il.

23. Novytskyi Ya.P. Narodnaia pamiat o Zaporozhe: predanyia y rasskazi, sobrannie v Ekaterynoslavshchynе, 1875–1905 h. Ekaterynoslav: Typohrafiya

INSULA #4 2022

Hubernskoho Zemstva, 1911. 116 s. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=2016> (дата звернення 22.07.2022).

24. Novytskyi Ya. Ostriv Khortytsia na Dnipri, yoho pryroda, istoriia, starozhytnosti. / peredmov a L. Ivannikovo i. Vydannia 3-e, pererob. Zaporizhzhia: AA Tandem, 2018. 112 s.

25. Rudchenko Y.Ya. Chumatskye narodnie pesny. Kyev: Typ. M.P.Frytsa, 1874. 257 s. <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=937>

26. Smoliak O., Smoliak P., Dovhan O. Obraz vodi v tradytsyonnikh obriadakh y pesniakh Zapadnoho Podolia. Tautosakos darbai 58, 2019. S.207–227.

27. Trysta naikrashchykh ukrainskykh pisen. Vydannia tretie. Kyiv: drukarnia V.P.Bondarneka ta P.F.Hnidovskoho, 1914. 240 s. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=2313> (дата звернення 22.07.2022).

28. Ukrainski dumy ta istorychni pisni / uporiad. ta prymitky M. Plitetskoho, redaktsiia ta peredmov a M.Rylskoho. Moskva: Gosenerho yzdat, 1944. 184 s.

29. Ukrainski prykazky, prysliv'ia i take inshe. Zbirnyky O.V.Markovycha ta druhykh. Sporudyv M. Nomys. 1864 r. Sankt-Peterburh: v drukarni Tyblena i P.Kulisha. 304 s.+ XVII c.

30. Evarnytskyi D.Y. Zaporozhe v ostatkakh staryni y predanyiakh naroda. Sankt-Peterburh: yzdanye L.F.Panteleeva, 1888. Chast I. 294 s.

31. Evarnytskyi D.Y. Zaporozhe v ostatkakh staryni y predanyiakh naroda. Sankt-Peterburh: yzdanye L.F.Panteleeva, 1888. Chast II. 257 s.

32. Yavornytskyi D.I. Slovnyk ukrainskoi movy. Katerynoslav: vydannia vydavnytstva Slovo, 1919. 112 s.